

Transtextual and Critical Discourse Analysis of Power in Jorbadghani's Long Story "Behjat Afza"*

Fereshteh azadtabar ¹ | fatemeh koopa ² | alipedram mirzaei ³ | narges mohamadi badr ⁴

Abstract

1. Introduction

Based on Fairclough's approach in discourse analysis, narrative texts can play an important role in recreating cultural, political, social structures and producing meaning. "Behjat Afza" is a long story by Mohammad Mahdi Jorbadghani in the Safavid period, which has a transcendental texture in its structure. By examining the linguistics of Behjat Afza story, the underlying and hidden layers of the text, i.e., the state of the relationship between power and ideology during the period of Shah Abbas I and Shah Safi, are revealed. The text is analyzed in three layers: description, interpretation and explanation.

* Article history:

Received: 6 August 2022

Received in revised form 01 October 2023

Journal of Prose Studies in Persian Literature
Year 26, No. 54, Fall and Winter 2024

Accepted: 09 October 2023

Published online: 07 January 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Instructor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University,tehran,iran. (Corresponding author). Email: feazadtabar@pnu.ac.ir.
2. Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University,tehran,iran. Email: f.koopaa@pnu.ac.ir.
3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University,tehran,iran. Email: Ap_mirzaei@pnu.ac.ir.
4. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam Noor University,tehran,iran. Email: badr@pnu.ac.ir.

The basic hypothesis of the research is that in the story, a discourse rules, worthy of the power and social status of each of the characters. By examining this story on the three levels of Fairclough's model, it became clear that the different use of words, the use of different linguistic and grammatical aspects, the difference in persuasive methods, the views of the characters in the story about each other, and the openness and covertness in the speech are directly related to the difference in the role of power in this story.

The purpose of critical discourse analysis is to clearly analyze the structural relations of dominance, discrimination, power and control that are revealed in language.

2. Methodology

In this study, according to the research topic, the two descriptive-analytical and library methods have been used. First, with the library and documentary method, the target texts were collected by referring to the Latin texts of discourse analysis, especially Fairclough's opinions, and translations in this field.

In the next step, based on the three levels of description, interpretation and explanation, the story of Behjat Afza was analyzed according to the analytical method appropriate to the topics of discourse analysis and the main component, that is, power. In the second level, i.e. meaning interpretation, attention was paid to intertextuality and texts similar to this story, and in the third level, historical topics corresponding to the concept of power were explained.

3. Discussion

Behjat Afza can be a good linguistic mirror of the 11th century. A language that is a mixture of popular phrases and interpretations as well as old words and phrases. The prose of this work is simple and in some cases ambiguous and obstinate. From among the three prose styles of the period, i.e. simple, artificial and complicated, and intermediate (average) prose styles, Behjat Afza's prose can be

considered as intermediate prose. The text begins with the praise of the Lord, the Prophet and Imam Ali. Then, customarily, the author praises the two Safavid kings and mentions the historical events that happened during the time of these two, and the bravery of the Safavid kings in the battles. After that, he explain the reason for wrting the book, and finally starts the story.

The three main elements of discourse are "text, interaction and social context", and in the critical analysis of discourse it is necessary to distinguish between the three stages of text description, interpretation of the relationship between text and interaction, and explanation of the relationship between interaction and social context (Guderzi, 78:1388).

4. Conclusion

One of the main components of critical discourse analysis is "power" because what forms the equations between societies is undeniably the power. The extent to which individuals benefit from power advances or ceases their position. People are considered powerful or not, according to the degree of connection and relationship they have with him who has the most power. In Behjat Afza's story, the Safavid system has the largest share of power. Since Badiozaman is a representative of the government, he also has great power in using words and sentences, the manner of addressing others and expressing demands. Khaqan-e Chin (Emperor of China) also exerts the most power in his speech and actions throughout the stoty, but when he talks to Badi-o-Zaman, he chooses a paternal tone, because Badi-o-Zaman also represents the Safavid Shah and the land of Iran. Badi-o-Zaman conducts the important mission that the goverment emphasizes (expansion of the Shia religion) and finally it is Badi-o-Zaman who imposes his power on Khaqan-e Chin; Khaqan and his daughter convert to Islam and the Shia religion. The use of different aspects of the verb is also directly related to the power of people in the story.

One of the most important social issues in this story is the view of women; there is no directness and authority in the words of the women of this story, except for Dalaleh, who also fulfills the role to unite Badi-o-Zaman to her lover, Parizad, by observing all aspects, and because of this, she sometimes feels more powerful, which is evident in her expressions. What is evident is that the powerful men of the story are always clear in expressing their wishes.

Based on the results of this research, it is clear that Mohammad Mahdi Jorbadghani, the creator of Behjat Afza, paid a lot of attention to the component of "power" and consciously followed the appropriate criteria in creating the characters of the story.

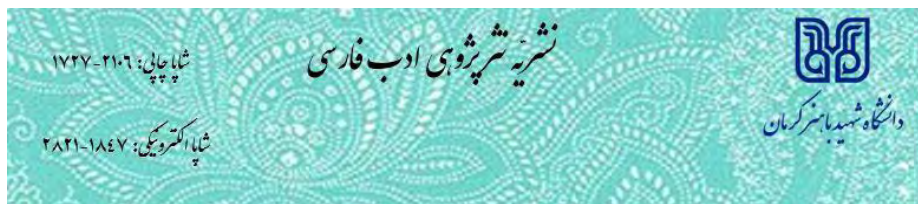
Keywords: Hypertext, Critical discourse analysis, Fairclogh, Power, Behjat Afza.

How to cite: Azadtabar, Fereshteh., koopa, fatemeh ., mirzaei, alipedram. & mohamadi badr, narges. (2024). Transtext analysis and critical discourse analysis of power in Behjat Afza Jarbadghani's long story. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*. 26(54), 43-73. <http://doi.org/10.22103/JLL.2024.21915.3081>.

References:

- Abolqasem Ferdowsi. (2008). *kohan Name*; by the effort of Mir Jalaluddin Kezazi. Tehran: Samt. (In Persian)
- Agha Golzadeh, Ferdous. (2011). *Critical Discourse Analysis*. Tehran: Scientific and Cultural. (In Persian)
- Ali Hour, Mahboboh. (2021) "The foundations of folk culture in the system of Badi al-Zaman Nameh." *Literary Research Quarterly*. Year 18, Number 74. pp: 97-123. (In Persian)
- Amini Shalmazari, Zahra, Mohammad Reza Nasr Esfahani, Rouzatian, Seideh Maryam. (2023). "Analyzing the critical discourse of power in Khosrow and Shirin Nizami." *Literary Text Quarterly*, Volume 27, Issue 96. pp: 173-201. (In Persian)
- Badi al-Zaman Namah*. (2007). Edited by Hasan Zulfaqari and Parviz Aristotle, Tehran: Cheshme (In Persian). (In Persian)

- Jahangiri, Jahangir & Bandarrigzadeh, Ali. (2012). "Language, power and ideology in Norman Fairclough's critical approach to discourse analysis." *Theoretical Politics Research*. (14) pp: 57-82. (In Persian)
- Fairclough, N. (1989). *Language and power. publish in the united states of America*. by longman Inc. New York.
- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discours*. New York. London: Routledge.
- Jorbadghani, Mohammad Mahdi. (No Date). *Behjat Afza*. (In Persian)
- Kivani, Mehdi. (2012). *Craftsmen and their trade life during the Safavid era*. Translated by Yazdan Farrokhi, Tehran: Amir Kabir. (In Persian)
- Khzane Darlo, Mohammad Ali and Jalalah Vand Al-Kami, Majid. (2012). "Critical analysis of the speech of power in two chapters of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi's political letter." *World politics*, period 2, number 3 pp: 89-108. (In Persian)
- Mahjoub, Mohammad Jafar. (2014). *Iran's folk literature*, edited by Hasan Zulfiqari, 5th chapter, Tehran: Cheshme Publishing House. (In Persian)
- Mansouri, Zahra et al. (2019). "Analysis of words related to societies in Khamseh Nezami with Fairclough's discourse analysis approach." *Literary research text*, No 23. 80, pp: 33-60. (In Persian)
- Namour Motlagh, Bahman. (2015). *Intertextuality; from structuralism to postmodernism*. Tehran: Sokhan. (In Persian)
- vanDijk, T.A. (2008). *Discourse and power contributions to Critical discourse studies*. Houndmills: palgrave.
- Wodak, R. (2001). "What CDA is about-a summerary of its history important Concepts and its Development". In R. Wodak and M. Mayer. *Metod of critical Discourse Analysis*. London: sage. pp: 1-13
- Zulfiqari, Hassan. (2020). *One hundred Persian romantic poems*. Tehran: Cheshme. (In Persian).
- Zulfiqari, Hassan. (2014). *Popular language and literature*. Tehran: Samt
- Soltani, Seyed Ali Asghar. (2005). *Power, discourse and language*. Tehran: Ni. (In Persian)
- Nezami Ganjavi, Eliase bn Yusuf. (2009). *acceptance letter*. Edited by ghader Fazli, Tehran: Hoda International Publications. (In Persian)

سخن کاوی فرامتن و تحلیل گفتمان انتقادی قدرت در داستان بلند بهجت افزای جربادقانی*

فرشته آزادتابار^۱، فاطمه کوپا^۲، علی پدram میرزایی^۳، نرگس محمدی بدر^۴

چکیده

بر پایه رویکرد فرکلاف در تحلیل گفتمان، متن های روایی می توانند در بازآفرینی ساختارهای فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و تولید معنا سهم مهمی داشته باشند؛ نسخه بهجت افزا داستان بلندی از محمد مهدی جربادقانی در دوره صفویه است که بافتی فرامعنا در ساختار خود دارد؛ با بررسی زبان شناختی داستان بهجت افزا، لایه های زیرین و پنهان متن، یعنی وضعیت رابطه قدرت و ایدئولوژی در دوره شاه عباس اول و شاه صفی آشکار می شود؛ متن در سه لایه توصیف، تفسیر و تبیین مورد بررسی قرار گرفته است. فرضیه بنیادین تحقیق این است که در داستان، گفتمانی در خور قدرت و جایگاه اجتماعی هر یک از شخصیت های داستان حکمفرما است؛ با بررسی این داستان در سه سطح الگوی فرکلاف روشن شد که کاربرد متفاوت الفاظ، استفاده از وجه های مختلف زبانی و دستوری، تفاوت شیوه های اقناعی، دیدگاه شخصیت های داستان نسبت به

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۹ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۷
نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، دوره ۲۶، شماره ۵۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۴۳-۷۳
DOI: 10.22103/JLL.2024.21915.3081

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
حق مؤلف © نویسنده گان

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری است.

۱. عضو هیات علمی (مریی)، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه:

feazadtabar@pnu.ac.ir

۲. استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: f.koopaa@pnu.ac.ir

۳. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: Ap_mirzaei@pnu.ac.ir

۴. دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: badr@pnu.ac.ir

یکدیگر و صراحت و پوشیدگی در گفتار مستقیماً به تفاوت نقش قدرت در این داستان بستگی دارد.

واژه‌های کلیدی: فرامتن، تحلیل گفتمان انتقادی، فرکلاف، قدرت، بهجت افزا.

۱- مقدمه

هدف تحلیل گفتمان انتقادی، تجزیه و تحلیل آشکار روابط ساختاری سلطه، تبعیض، قدرت و کنترلی است که در زبان آشکار می شود.

زبان ادبیات را می توان با توجه به کارکرد ایدئولوژیک آثار ادبی و نقش قدرت در بافت موقعیت و اجتماعی که از آن منشا گرفته است تحلیل کرد؛ زبان در ساختار قدرت اجتماعی و سیاسی نقش بزرگی را ایفا می کند؛ قدرت شامل نهادها، روابط و تاثیرات مختلف آن ها در ساختارهای اجتماعی است. با توجه به اینکه زبان و دیگر امور اجتماعی با یکدیگر منسجم و به هم پیوسته هستند، متقاعد می شویم که زبان در اجتماع تنیده شده است؛ قدرت از زبان ناشی نمی شود، اما می توان از زبان برای به چالش کشیدن قدرت استفاده کرد. (wodak,2001:11)

در تحلیل گفتمان انتقادی نیز قدرت و اصول آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. گفتمان همانند دیگر منابع ارزشمند اجتماعی پایه های قدرت را شکل می دهد؛ قدرتی که بین افراد مختلف جامعه نابرابر توزیع شده است. همه افراد جامعه به صورت یکسان به امکانات دسترسی ندارند، این نابرابری در دسترسی، در مبحث گفتمان نیز وجود دارد (vandijk,2008:67).

«فرکلاف با توجه به رابطه دیالکتیکی که بین ساختارهای خرد گفتمان (ویژگی های زبان شناسی) و ساختارهای کلان گفتمان (ایدئولوژی و ساختارهای اجتماعی) قائل است بر این نکته تأکید می کند که ممکن است ساختارهای کلان جامعه، ساختارهای خرد را تعیین کند. ساختارهای گفتمانی نیز به نوبه خود ساختارهای ایدئولوژیک را باز تولید می کنند» (آقا گل زاده، ۱۳۹۰:۱۵۱). به نظر فرکلاف تحلیل گفتمان سه شاخص اصلی دارد که

عبارتند از شاخص‌های رابطه‌ای، دیالکتیکی و بین رشته‌ای؛ ایدئولوژی می‌تواند باعث تغییر و تحول در روابط اجتماعی و زیرساخت‌ها و وابسته‌های این روابط شود. تمرکز تحلیل گفتمان انتقادی نه بر اشخاص یا افراد، بلکه بر روابط اجتماعی است. (Fairclough, 2003:9)

«از نظر فرکلاف قدرت یکی از شاخصه‌های اصلی در تحلیل گفتمان است؛ رابطه قدرت از نظر او یک طرفه و نابرابر و سلطه آور است؛ از این نظر او همچون سایر تحلیلگران انتقادی گفتمان بر نقش برجسته زبان و ایدئولوژی، در توجیه، تولید و باز تولید سلطه نابرابر قدرت تاکید می‌کند و توجه به عمیق‌ترین و ظریف‌ترین وجه اعمال قدرت در اجتماع را که افشای تزویر زبان است وظیفه تحلیل انتقادی گفتمان می‌داند» (محسنی، ۱۳۹۱: ۶۷).

در این پژوهش سعی بر آن است تا با کاربست مدل سه بعدی فرکلاف، در تحلیل انتقادی گفتمان، رابطه قدرت در داستان بهجت‌افزا که داستانی منشور از دوره صفوی است، بررسی و کاربردهای زبانی آن از این منظر تبیین شود.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

«ایرانیان از دیر باز همواره به قصه‌گویی توجه داشته‌اند. القاب و مشاغلی چون سمرگویی، نقال، سخنور، قصه‌خوان، دفتر نویس، قصه‌گو در دربارها و میان مردم نشان از رسمیت این شغل و حرفه دارد» (جعفریان، ۱۳۷۸: ۵۶).

«آثار ادبی به ویژه قصه‌های عامه که جزئی از ادب عوام است، پرتوی از روح زمان را در خود منعکس می‌کنند، زیرا عوام از تقلبات احوال زودتر منقلب می‌شوند» (دستی، ۱۳۷۸: ۱۰). بهجت‌افزای جربادقانی نسخه‌ای است از محمد مهدی جربادقانی که در کتابخانه ملک نگهداری می‌شود. تاکنون نسخه دیگری از این اثر شناسایی نشده است؛ این نسخه، علاوه بر اینکه یک اثر هنری و ادبی است، حاوی اطلاعات مهم تاریخی و فرهنگی و نیز مردم‌شناسی دوره صفویه است؛ از آنجا که نویسنده از

ملازمان دوسلطان صفوی است اطلاعات مهمی در جنبه های مختلف حکومتی و نیز زندگی مردم، اعتقادات و شیوه جهان بینی ایشان به دست می دهد. از این رهگذر، این متن قابلیت بالایی دارد تا با توجه به کارکرد ایدئولوژیک و نقش قدرت در بافت موقعیت و شرایط اجتماعی که در آن قرار گرفته مورد بررسی قرار گیرد تا لایه های زیرین تر متن نیز به سمت شفافیت و وضوح حرکت کند و متنی پویا تر ارائه شود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

تاکنون در زمینه کاوش فرامتن و تبیین نقش قدرت بر مبنای تحلیل گفتمان در داستان بهجت افزا، پژوهشی صورت نگرفته است؛ این داستان را محمد مهدی جربادقانی از ملازمان شاه عباس اول به رشته تحریر درآورده است؛ مقالاتی که نقش قدرت را در تحلیل گفتمان بر مبنای نظریه فرکلاف مورد بررسی قرار داده اند؛ شامل مواردی هستند که در پی خواهد آمد.

خزانه دارلو و جلال وند (۱۳۹۲) در «تحلیل انتقادی گفتمان قدرت در دو فصل از سیاستنامه خواجه نظام الملک» گفتمان عقیدتی خواجه و تبعیض مذهبی او در جامعه را با استفاده از تحلیل گفتمان فرکلاف بررسی کرده اند. جهانگیری و بندر ریگی زاده (۱۳۹۲) «در زبان قدرت و ایدئولوژی در رویکرد نورمن فرکلاف» به توضیح و تبیین این روش و ذکر وجوه افتراق آن با دیگر روشها پرداخته اند. شلمزاری، نصر اصفهانی و روضاتیان (۱۳۹۹) با این رویکرد خسرو و شیرین نظامی را بررسی کرده اند.

ملک مرزبان و فردوسی (۱۳۹۰) «در گفتمان حکومتی در گلستان سعدی» عوامل قدرت و ایدئولوژی در اجتماع قرن هفتم را بررسی کرده اند.

۱-۳. ضرورت و مبانی پژوهش

با توجه به موضوع تحقیق از دو روش توصیفی-تحلیلی و کتابخانه‌ای استفاده شده است. ابتدا با روش کتابخانه‌ای و اسنادی متون مورد نظر، با مراجعه به متون لاتین تحلیل گفتمانی خصوصاً آرای فرکلاف و نیز ترجمه‌هایی در این زمینه گردآوری شد. سپس داستان بهجت‌افزا را با توجه به روش تحلیلی متناسب با مباحث تحلیل گفتمان و اصلی‌ترین مؤلفه، یعنی قدرت و بر اساس سطوح سه‌گانه توصیف، تفسیر و تبیین بررسی شد. در سطح دوم یعنی تفسیر به بینامتنیت و متون مشابه با این داستان توجه و در سطح سوم مباحث تاریخی متناسب با مفهوم قدرت تبیین شد.

۲- بحث و بررسی

۱-۲. معرفی اجمالی مولف و متن بهجت‌افزای جربادقانی

این اثر به خوبی آینه زبانی قرن یازدهم است؛ از میان ۳ نوع نثر این دوره، یعنی نثر ساده، مصنوع و متکلف و بینابین، نثر بهجت‌افزا را می‌توان نثری بینابین به حساب آورد. متن با حمد و ثنای پروردگاو پیامبر و حضرت امیر آغاز می‌شود. سپس نویسنده چنانکه معمول بوده است به مدح دو پادشاه صفوی پرداخته و به وقایع تاریخی‌ای که در زمان این دور رخ داده و دلاوری شاهان صفوی را در این نبردها برمی‌شمارد. بعد از آن به سبب تالیف کتاب می‌پردازد و در نهایت داستان را آغاز می‌کند.

متأسفانه در تواریخ متعدد و تذکره‌های ادبی و فرهنگ‌های اعلام نشانی از این فرد و نسخه مورد نظر وجود ندارد. قصه‌گویی در دوره صفویه رونق زیادی دارد؛ بر اساس تاریخ مشاغل و اصناف، قصه‌گویان از اصناف دون پایه عهد صفوی تحت سرپرستی یک نقیب بوده‌اند (کیوانی، ۱۳۹۲: ۶۴)؛ اما مولف این داستان شغل نقیبی نداشته و در دربار صفویان به مناصب بالای حکومتی مشغول بوده است. با استناد به مقدمه اثر، در همان صفحات نخستین، مولف اطلاعاتی مفید و راهگشا --ولو اندک-- از خود به دست داده است. نخست اینکه وی در دوره شاه عباس اول، پنجمین پادشاه مقتدر صفوی و نیز شاه صفی

می‌زیسته و جزو ملازمان این دو بوده است و این موضوع را در جملات متعددی اعلام می‌کند. در فرهنگ سخنوران از شخصی به نام ملا مهدی شعله جربادقانی نام برده شده است که با تطابق‌های زمانی و قرائن تاریخی که در پی خواهد آمد، کاملاً مردود به نظر می‌رسد که این شخص محمد مهدی جربادقانی باشد و تنها وجه اشتراک همان تشابه اسمی است؛ ملا مهدی شعله جربادقانی را، که شاعر پنج‌مثنوی (پادشاه مصر و پسر آهنگر، چاه وصال، یوسف و زلیخا، رعنا و زیبا، مکرزن و نیز دیوان اشعارش که شامل چند مثنوی و غزل) با مولف بهجت افزا یک شخص دانسته‌اند در حالی که شخص مذکور معاصر نادر شاه افشار است و در پایان قرن ۱۲ می‌زیسته است و نمی‌تواند با صاحب بهجت افزا، یکی باشد. صاحب بهجت افزا به صراحت می‌گوید از ملازمان خاص دو پادشاه مذکور است و این یعنی در قرن ۱۱ هجری می‌زیسته است و نیز با بیان قرائن و واقعیت‌های تاریخی مقدمه، از جمله باز پس‌گیری بغداد از رومیان (سپاه عثمانی) که در دوره شاه عباس اول صورت گرفته مشخص می‌گردد که این دو مولف اشخاصی در دو دوره و زمان مختلف بوده‌اند. او در مقدمه اثر، موضوع خدمت دیوانی و ملازم و مصاحب بودن با پادشاه را چنین اعلام می‌کند: به مقتضای مشیت ازلی و اقتضای تقادیر لم‌یزلی، مدتی مدید خلاصه اوقات زندگانی و نقاوه ایام جوانی را به اشتغال تحریر دفاتر دیوانی که عین معصیت و نافرمانیست صرف نموده....

۲-۲. نظریه گفتمانی فرکلاف:

سه عنصر اصلی گفتمان عبارتند از «متن، تعامل و بافت اجتماعی که در تحلیل انتقادی گفتمان لازم است تا بین سه مرحله توصیف متن، تفسیر رابطه بین متن و تعامل و تبیین رابطه بین تعامل و بافت اجتماعی تمییز قائل شویم (گودرزی، ۱۳۸۸: ۷۸).

۱-۲-۲. سطح توصیف:

«متن بر پایه ویژگی‌های زبان‌شناختی مانند آواشناسی، واج‌شناسی، نحو و معنا شناسی و تا اندازه‌ای کاربردشناسی توصیف و تحلیل می‌شود» (حسینی مقدم و قوام، ۱۳۹۶: ۹۴)

سطح توصیف شامل «واژگان، دستور و ساخت‌های معنایی بالاتر از جمله» است.

۲-۲-۲. واژگان

واژگان نیز در سه سطح ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی تحلیل می‌شوند.

۲-۲-۳. ارزش‌های تجربی:

۲-۲-۳-۱. عبارت بندی‌های افراطی

«این پدیده نشان‌دهنده شیفتگی به جنبه‌ای از واقعیت است؛ عبارت‌بندی افراطی عبارت است از کاربرد نامعلوم شمار زیادی از کلمات هم‌معنا در عبارت بندی» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۶)

با توجه به اهمیت و نقشی که راوی برای بدیع‌الزمان در داستان قائل است، تمام عباراتی که در وصف او آورده است، اغراق آمیز هستند؛ مترادفات پیاپی و تابع اضافات در این متن خود، گویای شیفتگی راوی بر بدیع‌الزمان است:

مثال: «چون چشم اهل چین بر جمال خورشید مثال آن سرو جویبار زندگانی افتاد بی اختیار زبان به دعا و ثنا گشوده گفتند:

به قدر آن که باد از زلف مشکین / گهی هندوستان سازد گهی چین

همه ترکان چین بادند هندوت / مباد از چینیان چینی در ابروت» (بهجت افزا: ۱۷).

«هر روز جمعی کثیر به آوازه حسن و شمایل بی‌مثال و بهانه خریدن متاع از شهر بیرون می‌آمدند و به شرف صحبت فیض‌بخش و مشاهده طلعت آفتاب‌درخش، فایز گشته، دیده و دل از مطالعه بیاض رخسارش روشن می‌ساختند و به جهت دفع آفت عین‌الکمال آیه «و ان یکاد» ورد زبان گردانیده، نرد محبت می‌باختند» (همان: ۲۲).

در توصیف پادشاهان صفوی:

«...هرگاه که رایات نصرت آیات پادشاه مرحوم غفران‌پناه جهانبانی و شهنشاه فردوس آرامگاه گیتی‌ستانی شاه عباس الحسینی الصفوی، انارالله برهانه و لوای خورشید اعتلای پادشاه رضوان مکان عیسی آشتیان شاه صفی الحسینی نورالله مرقد به عزیمت هزیمت مخالفان و به سبب تسخیر مملکت و قلاع مفسدان و معاندان از دارالسلطنه فرح آباد اصفهان

نهضت می فرمودند، اکثر اوقات در یورش های مذکوره به تکالیف مالایطاق و خدمت خطیره مکلف و مامور می کردند» (همان: ۵).

۲-۳-۲. هم معنایی

آنچه فرکلاف در این مورد بیان می کند شامل دو سطح است: اول آن که روابط معنایی بین واژگان شناسایی شود و پس از آن ایدئولوژی خاصی که در بستر نوع خاص گفتمان با روابط معنایی ایجاد می شود تفسیر شود. آنچه در روابط هم معنایی ارزشمند است ایدئولوژی است که گاه متناسب با آن واژگان در یک گفتمان هم معنا می شوند؛ در حالی که همان واژگان در گفتمان دیگر ممکن است هم معنا نباشند؛ اما در این گفتمان و متناسب با ایدئولوژی حاکم بر متن برای بیان یک هدف مشترک کنار هم قرار گرفته اند:

«گاهی طالع یاری کرده به سعادت صحبت مردم نیکو، فائزو مستسعد می شد. تاروزی به صحبت درویشی ژنده پوشی ژولیده مویی موسوم به بابا یوسف شوشتری مشرف گشت» (همان: ۷). ژولیده مو و ژنده پوش چه بسا در متون دیگر دارای بار مثبت نباشد و ژنده پوشی و ژولیده مو بودن نکات منفی ظاهر کسی باشد.

«بر تخت شاهی و اورنگ پادشاهی آن ولایت جنت مثال، دارا شکوهی متمکن است...»

فریدون حشمتی، جمشید جاهی / سکندر شوکتی دارا سپاهی» (همان: ۱۰۱). به کاربرد شکوه دارا و حشمت فریدون و... برای پادشاهان ایرانی متصور است نه برای پادشاهان چین ولی در این متن بسیار نمود دارد، در حالی که معمولاً برای بیگانگان و غیر ایرانیان چنین القاب و صفاتی به کار نمی رود.

«آن پادشاه دور شوکت را در پس پرده عصمت دختر است...» (همان: ۱۴). حال آن که عصمت مربوط به دین اسلام است.

۲-۲-۴. ارزش های رابطه ای:

چگونگی گزینش واژگان متن گویای روابط مشترکین گفتمان است و می تواند آن ها را تحت تأثیر قرار دهد. ارزش های رابطه ای به دو بخش حسن تعبیر و استفاده از زبان رسمی و غیررسمی تقسیم می شود.

۱-۴-۲-۲. حُسن تعبیر

حسن تعبیر از نظر فرکلاف درباره کلماتی به کار می‌رود که برای اجتناب از ارزش‌های منفی جانشین کلمه‌ای متعارف‌تر یا آشنا تر می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۷۹).

در داستان بهجت افزا هر کسی که با بدیع الزمان دیدار می‌کند تحت تاثیر زیبایی ظاهری وی قرار می‌گیرد و با توصیقاتی که دارای بار معنایی تحسین آمیز هستند از او یاد می‌کنند.

در مواجهه و اولین دیدار بدیع با پادشاه چینیان او تقریباً هم کفو پادشاه ظاهر می‌شود: «چون نزدیک رسید که آن دو کوكب معبود آسمان جلال و جمال با هم تلاقی گشته، قران سعدین روی دهد نهاد، بدیع الزمان بنا بر رعایت ادب و تعظیم شکوه پادشاهی از اسب پیاده شد ... چون چشم پادشاه بر قامت طوبی مثال و خورشید تمثال آن نازنین افتاد، تمالک و تماسک از قبضه اختیار و اقتدار او بیرون رفته، از مرکب فرود آمد و آن قد دلکش [را] چون شعله آتش در آغوش جان کشیده...» (بهجت افزا: ۵۸).

شخصیت‌های منفی داستان، خلیفه متوکل عباسی و فرستادگان او، راهزنان و قطع طریق، تاجر بغدادی و همسرش و آدم‌های آبی و اجنه هستند و راوی به اقتضای شرایط و در ارتباطاتی که هست منفی بودن وجوه شخصیتی آنان را با کلمات و واژگان مشخصی باز می‌نمایاند.

نگاه نازل جنسیتی به زن: «از مشاهده شکفتگی و مهربانی آن ضعیفه بسیار مسرور شده» (همان: ۸۰). / «ضعیفه تاجر مکار که زالی بود به غایت کهنسال محتال بر بالای حصار آمده» (همان: ۹۳).

رویکرد سیاه و بسیار منفی راوی نسبت به اهل تسنن و خلیفه عباسی: «تفصیل این مجمل آنکه چون متوکل عباسی در دارالسلام بغداد بر مسند خلافت متمکن شد، دست ظلم و اعتساف دراز کرده، پای از جاده مستقیم عدالت بیرون نهاده و همواره پیش‌نهاد خاطر نامبارکش بود که دل‌های آبگینه‌مثال مظلومان مستمند را به سنگ ظلم و ستم شکسته...»

راهزنان و قطاع الطریق: «چون قریب مجلس مذکور رسید و دیده دل بی غل و غش را مناظره ذکران بگشود هشتاد قلندر قوی هیکل زشت صورت دیو سیرت مریخ صلابت مشاهده نمود» (همان: ۸۵).

۲-۴-۲. استفاده از زبان رسمی و غیر رسمی:

با توجه به اینکه متن بهجت افزا در رده بندی بین دو نوع از متون متکلف و مصنوع، عامیانه دوره صفوی، متنی بین بین است؛ گاه کلام و گفتگو بین شخصیت ها به سمت کلام متکلف و گاهی نیز عامیانه می شود؛ در این میان شخصیت هایی چون بدیع الزمان، اغلب بنا به اقتضای حال هر دو را استفاده می کنند؛ با توجه به این که جایگاه او در داستان ویژه است؛ قهرمان داستان است؛ به صورت تلویحی می شود او را مبلغ مذهب شیعه در چین هم دانست؛ زیرا دختر پادشاه چین را هم، به کیش مسلمانی در می آورد و بر پادشاه آن چنان تاثیر می گذارد که وی برای ادای احترام به بدیع در مجلس خویش شراب نمی خورد و گاهی کارهایی که از یک معتقد به مذهب شیعه سر می زند از او سر می زند و در نهایت نیز مسلمان می شود؛ لذا بدیع در انتخاب نوع گفتار به دلیل این وجوه تمایزات کاملاً مختار است. از دیگر شخصیت ها پادشاه و پریزاد هستند؛ آن ها هم به لحاظ جایگاه ویژه شان در انتخاب واژگان اختیار و انتخاب بیشتری دارند. شخصیت دیگر دلالة است که همیشه از جایگاه زبردست سخن می گوید و راوی از زبان او و یا درباره او با الفاظ عامیانه می گوید؛ اما همین دلالة هنگامی که با بدیع الزمان و شاهزاده پریزاد گفتگو می کند نهایت رسمیت و احترام را به جا می آورد و از واژگان رسمی استفاده می کند.

اغلب واژگان و ترکیبات عامیانه از زیر دستان مانند دلالة و مردم عادی سر می زند: «دلارام از طلب نمودن ملکه آفاق آگاهی یافت و به سرعت برق و باد به درگاه عالم پناه شتافت» (همان: ۲۰). / «دلالة زبان به تعریف و توصیف خود گشوده حقیقت دلالگی و رتق و فتق مهمات و محرمیت اسرارپردگیان حرم محترم پادشاه را بر رای انور معروض داشت» (همان: ۳۱).

۵-۲-۲. ارزش‌های بیانی:

ارزش‌های بیانی کلمات، همیشه مورد توجه کسانی است که از زبان اقناع‌کننده و ترغیبی بهره می‌برند و آنچه معنادار می‌شود ایدئولوژی است (Fairclough, 1989: 119). نیز باید توجه داشت در متون عیاری همواره قهرمانان به اصول اخلاقی رایج در جامعه پایبندی دارند؛ «برتری انکار ناپذیر اصول اخلاقی از وجوه مشترک داستان‌های عامیانه است. قهرمانان در این داستان‌ها افرادی صلح‌طلب و با اخلاق هستند که از حيله، تزویر و ریاکاری دوری می‌کنند و به خدای یگانه اعتقاد دارند (بهرامی، ۱۳۸۷: ۱۰۱ و محجوب، ۱۳۹۳: ۱۱۸). ارزش‌های بیانی به ارزشیابی مثبت و منفی گویندگان زبان، بر اساس ایدئولوژی تاکید می‌کند. در جامعه متناسب با نظام‌های ارزیابی ارزش‌گذاری مثبت یا منفی امور مختلف بر اساس ایدئولوژی حاکم تایید می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۸۰).

درستکاری دینی بدیع الزمان، نخوردن شراب، خویشنداری در دیدار با شاهزاده و مقاومت در برابر اصرار او.

سر باز زدن بدیع الزمان از نوشیدن شراب:

به ایزد که تا در جهان بوده ام به می دامن لب نیالوده ام (همان: ۶۲)

خویشنداری بدیع الزمان در رویارویی با پریزاد:

زنهار که به ارتکاب این امر ناپسندیده مرا ترغیب و تحریض مفرما (همان: ۸۳)

۶-۲-۲. دستور:

دستور نیز به سه سطح تقسیم می‌شود: ارزش‌های تجربی، ارزش‌های رابطه‌ای و ارزش‌های بیانی.

۱-۲-۲-۶. ارزش‌های تجربی:

۱-۱-۲-۲-۶. نسبت دادن فعل به فاعل یا کنشگر دیگر:

با توجه به اینکه نویسنده در پرداخت شخصیت بدیع الزمان سعی دارد او را شخصی کمال یافته و مبلغ مذهب شیعه جلوه دهد تا می‌تواند او را از انواع خطا مبرا می‌کند؛ معیار خطا

بودن یا نبودن کارها را هم بر شریعت بنا می کند؛ اگر کاری از نظر جوانمردی هم ناپسند آید اما در شریعت آن را مباح دانسته اگر مرتکب چنین کاری می شود آن را حتی می ستاید. وقتی که بدیع الزمان دختر پادشاه چین را دیده و با او پیمان عشق بسته، اما پیمان زناشویی به تأخیر می افتد، بدیع الزمان در راه برگشت از بغداد و رفتن دوباره سمت سرزمین چین بر دختر تاجر بغدادی عاشق می شود. هر چند بعدها راوی از آن به عنوان دام یاد می کند، اما بدیع الزمان خود با اختیار خود، دختر تاجر بغدادی را به عقد خود در می آورد و احساسات زنانه و عشق پریراد به خود را نادیده می گیرد .

راوی سیر داستان را طوری ترتیب می دهد که دختر تاجر بغدادی به خاطر وحشت از دیدار دیوان قبل از رسیدن به چین به ناگاه می میرد. این مورد نشان دهنده نگاه نازل جنسیتی به زن و نیز نشان دهنده قدرت گفتمانی است که بدیع الزمان نماینده آن است تا آن جا که راوی حاضر نیست بر دامانش هیچ گرد اتهامی بنشیند؛ از این مسئله به سهم بدیع الزمان از قدرت، که نماینده شاه صفوی است می توان پی برد.

گاهی نیز در پی ادبار و پیش نرفتن کارها، راوی از بدیع، سلب مسئولیت می کند و مشکل را به قضا و قدر نسبت می دهد: «لهذا آفت چشم زخم روزگار کارگر شده چون میان دریا رسیدند از هر طرف باد مخالف وزیدن گرفت» (همان ۶۱۹).

۲-۱-۶-۲-۲. مشخص یا نامشخص بودن کنشگران:

متن بهجت افزا با آنکه محتوایی عاشقانه دارد اما در لابلای سطر سطر آن نمود ایدئولوژی و حتی سیاست قابل مشاهده است؛ راوی آشوب های زمانه را به خلفای اهل تسنن و دستگاه خلافت به صراحت نسبت می دهد. پس در این مورد او میانه ای با پنهان کاری ندارد؛ داستان عقرب های خلیفه و مردم استرآباد در نهایت با خوابی که بدیع می بیند سر و سامان می گیرد؛ در خواب به اشارت حضرت علی (ع) معلوم می شود باید این عقرب ها را از قبر کسی در بیاورند که در زمان حیات، اهل تسنن بوده و از مطلوبان خلیفه بوده است.

در مواردی نیز نام کنشگر برای راوی در داستان مهم نیست؛ آنجا که مردم عادی هستند گاهی تحسین می‌کنند گاهی نفرین می‌کنند و از آنها با لفظ عامه نام برده می‌شود. راهزنان هم اسامی خاصی ندارند و فقط از آن‌ها با نام قطعاً طریقی اسمی به میان می‌آید. در مورد خلیفه متوکل عباسی در متن با عبارات شدیداً منفی یاد می‌شود ولی بعد از آن که او می‌میرد و خلیفه دیگر که بسیار مهربان و انسان درستکاری است، در رأس قرار می‌گیرد نامی ندارد و فقط لفظ خلیفه در مورد او در متن دیده می‌شود.

۲-۲-۶-۲. ارزش رابطه‌ای:

در این سطح از نظریه فرکلاف سه وجه خبری، پرسشی و امری جملات بررسی می‌شود تا با توجه به این وجوه سه گانه جایگاه قدرت در متن بررسی شود. وجهیت رابطه‌ای با اقتدار گوینده یا نویسنده سر و کار دارد و بسته به اینکه جهت اقتدار با کدام است از اهمیت بسزایی برخوردار می‌شود.

در متون روایی مانند بهجت افزا وجه خبری بالاترین بسامد را برای گسترش و پیشبرد روایت و داستان دارد، اما وجه امری مهم‌تر از دو وجوه دیگر است؛ چرا که رابطه افراد با منابع و مواضع قدرت را بیان می‌کند؛ وجه پرسشی نیز برای پرسش و گاهی معنای مفید پرسش چون نهی و امر کاربرد دارد و برداشت‌های دقیقی از این وجه هم می‌شود داشت.

در داستان بهجت افزا همان‌طور که ذکر شد بدیع‌الزمان همواره از موضع قدرت و با وجه امری سخنان خویش را بیان می‌دارد؛ الا در دو موقعیت خاص؛ یکی در رویارویی با پیر روشن ضمیر، دوم در رویارویی با پادشاه چین که کلامی رسمی و احترام آمیز دارد. حتی در مواجهه با پریزاد دختر خاقان می‌توان گفت موضع پایین‌تری ندارد و در دیداری که با او دارد او را بر حذر می‌دارد که زینهار مرا بر کار خلاف شرع تحریض ننمایی.

او حتی جنیان و آدم‌های آبی را هم مسخر خویش می‌کند و بر آن‌ها حکم می‌راند. سر تا سر داستان پیر است از مواردی که در آن نمود قدرت شخصیت قهرمان یعنی بدیع‌الزمان آشکار است. اما مورد نادری در داستان هست و آن در مورد دلاله است؛ دلاله که رابط میان او و پریزاد است به او توصیه‌هایی با وجه امری می‌کند که در نهایت این امر

نیز به اهمیتی که دیدار پریزاد برای او دارد بر می‌گردد، چرا که دلاله راه قصر و چگونگی ورود به آن را می‌داند و ضمناً نقش دایه‌ای دلسوز را برای هر دو طرف بازی می‌کند. در حوالی قصر دلاله به او می‌گوید برای داخل شدن به درون قصر باید لباس دختر او را بپوشد و او نیز این کار را می‌کند: «چون به حوالی قصر رسید، طوعاً و کرهاً ملبس به لباس زنان شد» (همان ۵۸)

۳-۶-۲-۲. ارزش بیانی:

هرگاه بخواهیم در مسئله اقتدار گوینده یا نویسنده را با احتمال صدق یا بازنمایی واقعیت مطرح کنیم با وجهیت بیانی سرو کار داریم؛ یعنی وجهیت ارزیابی گوینده / نویسنده از صدق یک موضوع (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۱۹۳).

اگر وجه بیانی با توجه به نویسنده اثر، بررسی شود او در مقدمه کتاب در چندین مورد ارزشمندی اثر خویش را بر می‌شمارد و بیان می‌دارد که این اثر برای بهجت دل دوستان و یاران است؛ و به تعریف رخدادی می‌پردازد که بعد از عزلت و کناره‌گیری از عمل دیوانی، پیری روشن ضمیر با او ملاقاتی داشته و طی یک شبانه روز داستان بهجت افزا را برای او بیان داشته؛ جریادقانی بیان می‌دارد پس از این رخداد با دوستان خود از آن سخن به میان آورده و آنان نیز در دامنش می‌آویزند و از او می‌خواهند که آن را به رشته تحریر کشد. این بن مایه که پیری بر نویسنده یا شاعر وارد می‌شود، الهامات یا نصایحی راهگشا می‌کند، موضوعی است که در ادبیات فارسی بسیار مسیوق به سابقه است. نیز اصرار دوستان مؤلف، ناخودآگاه را سمت گلستان سعدی می‌برد. شاید این روش شگردی است که سبب می‌شود نویسنده خود را از مشارکت مستقیم در طرح داستان بر کنار دارد. «وی با بیان سرگذشتی که وانمود می‌کند کاملاً واقعی است موفق می‌شود نقش خود را در روایت تقلیل داده، از خود سلب مسئولیت کند و با قرار گرفتن در کنار خواننده، در شگفتی و تعلیق با وی شریک شود و نیز وانمود کند که تغییر و سرنوشت در خلق این اثر دخیل بوده است» (عبداللهی، ۱۳۷۸: ۱۲۰). سپس نویسنده به اصل داستان می‌پردازد و هر قسمت از داستان را با خط قرمز به عنوان رخداد مهم مانند یک براعت استهلالی، از دیگر بخش‌ها

جدا می کند: «صحبت فیاض او را (پیر) که چون ایام جوانی حلاوت بخش مذاق زندگانی بود از مواهب ایزدی شمرده...» (بهجت افزا: ۹). / «چون التماس کمترین از مقوله تواضعات رسمی و تکلفات عرفی نبود، به قبول آن سر رضا جنبانیده، پای در راه نهاد و کنج عزلت کده این حقیر را از برکات قدم میمنت تأثیر گنج لآلی و مرجان گردانید» (همان: ۱۰).

۲-۷-۲. تفسیر:

تفسیرها ترکیبی از محتویات خود متن و ذهنیت مفسر هستند و منظور اصلی از ذهنیت مفسر دانش زمینه ای است که مفسر در تفسیر متن به کار می برد (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۱۴). داستان بهجت افزا بر مبنای این تعریف در دو بخش اصلی بافت موقعیت و بافت بینامتنیت تحلیل می شود.

۱-۲-۷-۲. بافت موقعیتی داستان:

اثر، یک رمانس است. داستان بهجت افزا با سفر بدیع الزمان آغاز می شود؛ موضوع داستان، عشقی است که بین بدیع الزمان اصیل زاده ایرانی و پریزاد دخت خاقان چین است؛ اما در اثنای داستان رخدادهای زیاد دیگری به وقوع می پیوندد که هر کدام خود شبه داستانی هستند. در ابتدا، گذر کاروان او بر پیری روشن ضمیر می افتد و اشارت می دهد که عنان به سوی ولایت چین بگردان. وصف سرزمین چین و شاهزاده اش، پریزاد از زبان پیرسبب می شود که بدیع الزمان عزم رفتن به چین کند. بعد از رخدادهای بسیار در اثنای سفر کاروان او بالاخره به مقصد می رسد. بدیع بعد از نزدیک شدن به خاقان، در صدد است که شاهزاده را ببیند و در همین زمان در سرزمین چین جنگی رخ می دهد و پیوند شاهزاده و بدیع به تأخیر می افتد. او دوباره راه بغداد را موقتاً در پیش می گیرد و در دریای طوفانی دچار غرق کالا و خدم و حشم می گردد که با کمک آدم‌های آبی نجات می یابد و بعد از ماجراهای بسیار به وصلت پریزاد می رسد و موفق می شود او را با خود به سرزمین پدری خویش ایران بیاورد.

هرچند رمانس‌های منثور فارسی در ادوار مختلف تاریخ زبان فارسی به وجود آمده‌اند و هر کدام مؤلفه‌های زمانی و مکانی خاص خود را دارند، اما ساختار اصلی این متون به طور کلی مبتنی بر آیین پاگشایی یا آشناسازی قهرمان است؛ اساس ساختار این نوع نوشتار بر ۶ مولفه اصلی استوار است: ۱- قهرمان، آموزش‌های علمی و رزمی می‌بیند؛ ۲- قهرمان، عاشق دختری زیبارو می‌شود؛ ۳- قهرمان برای رسیدن به خواسته، سفر می‌کند؛ ۴- قهرمان برای رسیدن به خواسته، آزمون یا آزمون‌هایی انجام می‌دهد، ۵- قهرمان به پادشاه دست می‌یابد و ۶- قهرمان به سرزمین خود بازمی‌گردد؛ همه این مراحل در رمانس بهجت افزا قابل تطبیق است.

افرادی مانند پیر روشن رای، خواجه شادکام و دلالة در پیشبرد ماجرای وصال آن دو می‌کوشند و کسانی نیز به عنوان رقیب پای در میان می‌گذارند. چون پسر پادشاه سرزمین ختا و دختر تاجر بغدادی و خانان نواحی چین و از طرفی دختر عموی بدیع‌الزمان که در آغاز قرار بر ازدواج با او بوده است. از داستان چنین برداشت می‌شود که عشق در این اثر، از حصار جسمانیات فراتر نمی‌رود؛ گرچه اغراق و مبالغه در سرحد اعلائی خویش است اما مخاطب چیزی از عشق افلاطونی مشاهده نمی‌کند؛ معشوق مقام چندان بلندی ندارد؛ داستان تحت تاثیر اقتضائات دوره صفوی است. آنچه در این بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد ارتباط بینامتنی بین داستان با منظومه دیگری به نام *بدیع‌الزمان‌نامه* است که داستان منظوم و بلندی است قبل از بهجت افزا و احتمالاً در ابتدای دوره صفویه از سراینده‌ای ناشناس.

بدیع‌الزمان‌نامه منظومه‌ای است که در سال ۱۰۰۷ هجری سرایش آن به اتمام رسیده است. این منظومه در بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف و بر وزن شاهنامه سروده شده است که در بردارنده داستان‌های پهلوانی و قهرمانی بدیع‌الزمان، پسر ملک مسعود از حاکمان ایران زمین است که در طی سفری پرماجرا به وصال قمرچهر، دختر خاقان چین می‌رسد.

شباهت‌های بین این دو اثر قابل انکار نیست؛ هر دو مؤلف در دوره صفوی زیسته‌اند و تمجید و طرفداری از مذهب شیعه در هر دو اثر گویی رسالت اصلی قهرمان است؛ هر دو مؤلف با توجه به تعصبات مذهبی در جای جای این دو اثر سعی در آشکار کردن مفاهیم دینی در کار خود دارند.

بدیع‌الزمان در بهجت افزا تا آنجا پیش می‌رود که پریزاد دختر پادشاه چین را به مذهب شیعه رهنمون می‌شود و حتی خاقان چین نیز که شیفته کمالات بدیع‌الزمان می‌شود در نهایت اسلام را می‌پذیرد. در *بدیع‌الزمان‌نامه* هم رسالت اصلی بدیع، گسترش مذهب شیعه است. در آنجا که تیمور پادشاه اورگنج به عهد خود وفا نمی‌کند و مسلمان نمی‌شود شاهزاده بدیع‌الزمان او را می‌کشد و پسرش فیروز را به جای او می‌نشانند. در داستان بهجت افزا محور اصلی بر وصال پریزاد است، اما در *بدیع‌الزمان‌نامه* اساس دلاوری‌ها و شرح حماسه‌های بدیع‌الزمان است. در بهجت افزا بدیع بعد از شنیدن اوصاف پریزاد از پیر روشن ضمیر شیفته دیدار او می‌شود در *بدیع‌الزمان‌نامه* بدیع‌الزمان با دیدن عکس قمر چهار مصمم می‌شود به سرزمین چین راهی شود. اشتراکات و افتراقات در این دو اثر نسبتاً زیاد است؛ به نظر می‌رسد این هر دو داستان یک منشا واحد داشته‌اند و هر دو مؤلف تحت تاثیر آن بوده‌اند؛ حال می‌تواند این یک داستان شفاهی در بین عوام بوده باشد یا برگرفته از منبعی واحد؛ با این حال استاد صفا در مورد شباهت این دو اثر در تاریخ ادبیات خود چنین نگاشته‌اند: «همانندی نام قهرمان داستان بهجت افزا با قهرمان داستان منظوم دیگری به اسم *بدیع‌الزمان‌نامه* باعث شده است که بعضی موضوع این دو کتاب را یکی بدانند، اما چنین نیست. *بدیع‌الزمان‌نامه* مثنوی‌ای است عاشقانه به بحر متقارب مثنی مقصور یا محذوف که کسی آن را به سال ۱۰۰۷ هـ به نظم درآورده است و موضوع آن جنگ شاهزاده بدیع‌الزمان است با تیمور پادشاه اورگنج و رسیدن شاهزاده به چین و ماچین و هنر نمایه‌ایش در آن سرزمین و عشق او به قمر چهار دختر خاقان و عروسی کردن با او» اما در رخدادهای و وقایع داستان و نیز در جزئیات شباهتی به یکدیگر ندارند.

۲-۲-۲. بافت بینامتنی:

بہجت افزا داستانی ناشناخته از جربادقانی و *بدیع الزمان نامہ* نیز منظومہ‌ای تقریباً ناشناخته از شاعری ناشناس از متون نمایندہ عصر صفوی، یکی بہ نثر و دیگری بہ نظم هستند؛ موضوع بہجت افزا داستانی عاشقانہ با ترکیبی از رزم و حماسہ و موضوع *بدیع الزمان نامہ* داستانی حماسی و رزمی با صبغہ‌ای عاشقانہ است. ہر دو روایت تحت تاثیر متون کهن و عامہ پسند فارسی مانند شاہنامہ، اسکندر نامہ نقالی، کلیلہ و دمنہ و گلستان سعدی هستند. ہر دو اثر از سنت و نقل و آثار و امہات فارسی پیش از خود تاثیر گرفته اند.

بہ طور معمول اثرپذیری ہر روایت از سنت نقل و آثار پیشین شفاهی و کتبی بہ دو روش عمدہ صورت می گیرد؛ یکی اینکہ نویسنده یا شاعر بہ گفتہ صریح خود بر اساس متنی کهن یا مشہور نزد عموم، اثری جدید بیافریند. دیگر اینکہ ویژگی ہا زبانی و محتوایی متن، یادآور داستان ہای کهن و حاکی از توجہ نویسنده یا شاعر بہ آن حکایات در فرایند آفرینش اثر باشد.

در *بدیع الزمان نامہ* مستقیماً اشارہ می شود کہ شاعر از شاہنامہ متاثر است:

ہمین بس کہ در وصف آن خوش صنم / رقم کردہ فردوسی محترم

یکی دختری داشت خاقان چو ماہ / کجا ماہ دارد دو زلف سیاہ (ب ۱۸۹ و ۱۸۸)

دو رویداد این روایت، تقلیدی از وقایع مشہور شاہنامہ است؛ داستان بہزاد حرامی و *بدیع الزمان* گرتہ برداری از داستان رستم و اولاد است و نیز دیگر رویداد، رزم قمرچہر با *بدیع الزمان* است کہ بہ تمامی تقلیدی از رزم سہراب و گردآفرید است. نام اشخاص روایت در سرزمین ہای یادشدہ، ایرانی است. سراسر این منظومہ یادآور نام ہا، تشبیہات و توصیفات شاہنامہ است. بدین ترتیب با توجہ بہ گسترہ موارد مشابہ با شاہنامہ و استناد صریح شاعر بہ شعر فردوسی گمان تقلید شاعر ناشناس *بدیع الزمان نامہ* از فردوسی قوت می یابد.

سومین تحریر از اسکندر نامہ، اسکندر نامہ‌ای نقالی از عصر صفوی است کہ بہ نام *منوچہر حکیم* / *منوچہر خان بن قرہ چقای خان*، برادر علیقلی خان از امیران فاضل عصر

صفوی (صاحب کتاب احیای حکمت) یا به دست وی بنا بر تاریخی که در ترقیمه کتاب یاد شده در سال ۱۲۶۳ ه. ق نوشته شده است (ذکاوئی، قرگوزلو، ۱۳۷۸: ۱۵۷).

شخصیت اسکندر برای سراینده *بدیع الزمان‌نامه* از چنان جذآبیتی برخوردار است که نه تنها در بخشی از روایت به عنوان یکی از اشخاص جریان ساز ظاهر می‌شود، بلکه بسیاری از صفات قهرمان تحت تأثیر این شخصیت است به طوری که *بدیع الزمان* مانند اسکندر روایت یاد شده، مسلمان متعصبی است که کافران را پس از پیروزی در نبرد به دین اسلام فرا می‌خواند و در صورت نپذیرفتن مانند تیمور آنها بر دار می‌کشد. اخلاق دینی از *بدیع الزمان*، یک قهرمان متعصب ساخته است. در اسکندرنامه اسرار بیابان به وسیله سروش غیبی بر اسکندر گشوده می‌شود، همان‌گونه که *بدیع الزمان* در *بدیع الزمان‌نامه* به وسیله یک خواب از اسرار گشودن طلسم آگاه می‌شود و در بهجت افزا نیز با خواب به حل معمای عقرب‌هایی که متوکل از مردم استر آباد طلب کرده نائل می‌شود. نیز در هر دو اثر *بدیع الزمان* با جنیان و جادوان مانند اسکندر نبرد می‌کند. (*بدیع الزمان‌نامه*، ۱۳۸۶: ۸۰ و بهجت افزا ۱۰۴ و منوچهر خان حکیم، ۱۳۸۸).

در بهجت افزا تأثیر فردوسی به این وضوح نیست؛ تقلید و تأثیر پذیری از فردوسی به استفاده از واژگان محدود می‌شود؛ واژگانی مانند سواران دشت نیزه گذار، بادپایان و... در قسمت‌هایی از متن، مولف بهجت افزا به تفأل خود به مثنوی معنوی اشاره می‌کند و این خود گویای این است که مؤلف از مثنوی بی بهره نبوده است، خاصه وقتی که داستان در دل داستان می‌آورد به داستان‌های درونه‌ای مثنوی نظر دارد. از آنجا که بهجت افزا نثر آمیخته به نظم است، مؤلف اشعار زیادی از شاعران بزرگی چون حافظ و خواجه و بیدل در کار کرده است و به نظر می‌رسد باقی اشعاری که شاعر آن‌ها مشخص نشد از خود مؤلف باشد.

در داستانک آدم‌های آبی که مسخر *بدیع الزمان* می‌شوند و کالاهای غرق شده او را از اعماق دریا به او بر می‌گردانند در لحظه وداع، پادشاه آنها از *بدیع الزمان* رخصت می‌خواهد که تحفه‌ای از او بپذیرد آنها به اعماق آب می‌روند و گوهرهای رخشانی از

آب بیرون می آورند و نثار آنها می کنند. با خواندن این داستان، حکایت گاو آبی مثنوی که گوهر کاویان از قعر دریا به ساحل می آورد به ذهن متبادر می شود:

«پادشاه التماس نمود که آنقدر توقف نمایند که محقر نیازی به نظر کیمیا اثر آورده و عذر اشفاق و الطاف عمیم به احسن وجهی خواسته شود. بنابر تراضی خاطر ایشان به قبول این ملتمس رضا داده، در کنار دریا توقف نمود و آن جماعت به دریا رفته و عصر آن روز پادشاه و تمامی آن گروه از دریا بیرون آمده، هر یک گوهری شبتاب نثار بدیع الزمان نمودند» (همان: ۶۴).

نیز در بهجت افزا توصیفات و آرایش کلام، بسیار به کلیله و دمنه و در قسمتهایی از ابتدای کتاب به گلستان شباهت دارد:

الف: توصیف به سبک کلیله و دمنه

«گفت خضارت و نصارت بساتین جنت تزیین فضایش، خاک حیرت در دیده روضه ارم کرده و لطافت و نزاهت هوای عطرسایش داغ حسرت برسینه خلد برین نهاده. روی زمینش چون رخسار نازنینان زهره جبین به شعاع گل های رنگین منور و مشام جهان از روایح هوایش چون کلبه عنبر فروش معطر.

شهری چو بهشت از نکویی چون باغ ارم به تازه رویی ...» (همان: ۱۳).

همان طور که در بالا ذکر شد بعد از توصیفات منشور که سبک کلیله و دمنه را یادآوری می کند، به سیاق کلیله، در ابیاتی که برخی از آن ممکن است از آن خود مؤلف باشد مکان را با زبان شعر به تصویر می کشد.

ب: توصیف به سبک گلستان

«صحبت فیاض او را که چون ایام جوانی حلاوت بخش مذاق زندگانی بود از مواهب ایزدی شمرده، مانند دامن در پایش افتاده. استدعایی نمود که اگر کلبه احزان و مشام جان این یعقوب کنعان شوق را به بوی پیراهن یوسف خلق مشکین، معطر و منور گردانی هرآینه از قانون سالکان ارشاد و از ادب ناهجان مناهج الطاف و عنایت بعید نخواهد بود. چون التماس کمترین از مقوله تواضعات رسمی و تکلفات عرفی نبود، به قبول آن سر رضا

جنبانیده، پای در راه نهاد و کنج عزلت کده این حقیر را از برکات قدم میمنت تأثیر گنج لالی و مرجان گردانید» (همان: ۸).

شخصیت پریزاد و قمرچهر در دو اثر باهم تفاوت دارند؛ قمرچهر شخصیت جسورتری دارد و با بدیع‌الزمان نبرد می‌کند و تا آخرین لحظات مقاومت می‌کند اما پریزاد دارای شخصیتی مطیع و قصر نشین است تا آنجا که وقتی باخبر می‌شود که بدیع‌الزمان در راه بازگشت، ازدواج کرده ابتدا برای بازگشت او شکر گذاری و ابراز خوشحالی می‌کند و نذر و عهد خود را مبنی بر اینکه اگر دوباره او را ببیند مسلمان شیعه شود به جا می‌آورد، حال آنکه قاعدتاً دختر پادشاه به این راحتی نمی‌تواند از دینی به دین دیگر برود و تنها کاری که می‌کند طی نامه‌ای که به بدیع‌الزمان می‌نویسد شکایت خود را ابراز می‌دارد.

۴-۷-۲. تبیین:

هیچ متنی را نمی‌توان یافت که از فرهنگ و اجتماع خود تأثیر نپذیرفته باشد. هدف از مرحله تبیین، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک فرآیند اجتماعی است. تبیین، گفتمان را به عنوان کنش اجتماعی توصیف می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی گفتمان را تعیین می‌بخشند (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۲۴۵).

تأثیر فرهنگ و مذهب در دوره صفویه کاملاً در داستان مشهود است؛ بدیع‌الزمان در ماجرای مسلمان کردن پسر شاه ختن که دختر عموی بدیع را به همسری بر می‌گزیند در مسلمان شدن پریزاد و پادشاه در ماجرای مردم استرآباد با تصریح کامل گویی مبلغی محب است؛ در جای جای متن به سبب شرایط فرهنگی و سیاسی - اجتماعی دوره گفتمان دوره صفوی و نیروی حاکم را تعیین می‌بخشد.

این اشارات غیر مستقیم و نیز بیانات مستقیم در طول داستان آویزه گوش و جان راوی است:

بهبخت افزا روایتی از دوره‌ای است که تعاملات ایران با کشورهای دیگر از طریق جاده ابریشم آغاز شده است و این مراودات باعث گردیده که گاهی معشوق از سرزمینی

همسایه یا دور باشد که ایرانیان بدان رفت و آمدی داشته‌اند؛ بدیع‌الزمان شیفته شاهدختی از سرزمین چین می‌شود و برای دیدن او بدان سرزمین سفر می‌کند.

دیدگاه کلی بهجت افزا دیدگاه نسبتاً جنسیتی و ابزاری است؛ زن حق هیچ گونه آزادی و شرکت در اجتماعات را ندارد؛ برتری عام مردان بر زنان در این دوره رواج بیشتری داشته است. زنان اغلب خانه‌نشین هستند و در اجتماع و سیاست هیچ دخالتی ندارند، حتی پریزاد دختر خاقان هم فقط یک قصر نشین است. در کلیت داستان دیدگاه محترمانه‌ای نسبت به زن دیده نمی‌شود و همه در انزوای حرمسرا به سر می‌برند.

تحت تاثیر آموزه‌های فرهنگی این دوره، زن در جامعه جز خانه‌نشینی و معشوق بودن نقشی ندارد. از جایگاه سیاسی زنان در دوره باستان خبری نیست؛ اگر توصیف یا تمجیدی از او می‌شود در وصف زیبایی‌های ظاهری اوست و هیچگاه از کمالات و توانمندی‌های او سخنی به میان نمی‌آید، لفظ «ضعیفه» تعبیری بسیار عادی برای زنان است تا آنجا که خود شخصیت‌های زن هم آن را برای خود به کار می‌برند. در داستان زن تاجر بغدادی از بدیع‌الزمان دعوت می‌کند که برای تمدید قوا و استراحت به قلعه او بیاید و دعوت خود را چنین بیان می‌دارد:

«لهذا زبان حیلت ترجمان گشوده، گفت که سلام این ضعیفه را به سرکرده این قافله با احتشام رسانیده...» (همان: ۹۷).

مسئله دیگر که قابل اعتناست و از قدرت حاکم بر جامعه منبعث می‌شود، اینکه در این دوره شاهان صفوی اشتیاقی به مدح نشان نمی‌دهند و مدح بزرگان دین را توصیه می‌کنند؛ این موضوع تا حدی باعث عامیانه شدن ادبیات می‌شود. در سطح صوری و مسائل اندیشگانی در ادبیات این دوره، جدا از نظم در نثر نیز دو نوع متفاوت رایج می‌شود؛ نثری عامیانه و پر از عبارات و واژگان روزمره و نوع دوم به تقلید از گذشتگان نثری متکلف و گاهی موزون.

تبیین با تعامل و بافت اجتماعی مرتبط است؛ با تصمیم‌گیری‌هایی که مرتبط با فرایندهای تولید و تفسیر متن و تأثیرات اجتماعی آن هاست؛ بهجت افزا روایت‌کننده

دوره پادشاهی شاه عباس اول و شاه صفی است؛ در شخصیت های معمولی داستان نوعی خرافه پرستی و اعتقاد به مسائل وهمی مانند وجود آدم های آبی و دخل و تصرف جنیان در زندگی روزمره و حتی گاهی زندگی کردن با آن ها، ساده اندیشی و تقدیرگرایی مطلق دیده می شود. عامه، در این داستان زحمت کشانی هستند که برای ارتزاق روزانه به غلامی یا خارکشی یا در بهترین حالت فروشندگی می پردازند؛ تنها افرادی چون بدیع الزمان که با بزرگان نشست و برخاست دارند از امتیازات خاص این روابط بهره می برند. در کل داستان، ازدیالوگ های افراد عادی خواننده متوجه زندگی دشوار و کم بهره مردم می شود. مردمی که گویی خود رضا بدین سهم و بهره از حیات داده اند و آن را سرنوشت خود می دانند.

۳- نتیجه گیری

اصلی ترین مؤلفه تحلیل گفتمان، قدرت است. قدرت نه تنها در روابط بین افراد بلکه در زبان نیز نمود پیدا می کند. اشخاص متناسب با اختیاری که به واسطه نقش اجتماعی وابسته به قدرت دارند، زبانی متفاوت را انتخاب می کنند. در بهجت افزا نیز دستگاه صفوی بیشترین سهم از قدرت را در اختیار دارد؛ چون بدیع الزمان نماینده دستگاه حکومتی است او نیز در به کارگیری الفاظ و جملات، شیوه خطاب به دیگران و بیان تقاضا از قدرت بالایی برخوردار است؛ در این داستان خاقان چین نیز بیشترین اعمال قدرت در بیان را دارد، اما آنگاه که روی صحبت او با بدیع الزمان است، لحنی پدرا نه و هم کفو برمی گزیند؛ چرا که بدیع الزمان نماینده شاه صفوی و ایران است و رسالت مهمی را که سیستم بر آن تأکید دارد (گسترش مذهب شیعه) بر دوش دارد و در نهایت بدیع الزمان است که قدرت خود را بر خاقان چین تحمیل می کند؛ خاقان و دخترش به مذهب شیعه می گروند؛ در داستان، تسلط دولت صفوی را به صورت تلویحی بر افکار و عقاید دیگران ولو اینکه شاه سرزمینی باشد ملاحظه می شود. در این اثر، بدیع الزمان بیشترین سهم از قدرت را دارد؛ زبان متفاوت او در موقعیت های مختلف به سبب اقتداری است که از منبع قدرت دارد؛ به عنوان مثال استفاده از واژگان با بار معنایی مثبت و منفی در مواجهه با دیگران، صراحت بیان و

ارزشگذاری او بر امور مختلف و تأکید بر خواسته‌های خود، استفاده از زبان رسمی و غیر رسمی متناسب با موقعیت، با قدرت او در جامعه ارتباط دارد. این در حالی است که شخصیت‌های زیر دست او همیشه او را می‌ستایند و با الفاظ نیکو از او یاد می‌کنند. حتی زمانی که او گرفتار راهزنان می‌شود و همه همراهان او را گردن می‌زنند به دلیل صباحت او، شفاعت پیری از راهزنان شامل حالش می‌شود و از مهلکه جان سالم به در می‌برد و بعدها در کمال احترام از او پذیرایی می‌شود. بدیع‌الزمان در بیان خواسته‌های خود کاملاً آزاد است حتی در ارتباط با پریزاد دختر خاقان او را امر و نهی می‌کند.

کاربرد وجوه مختلف فعل نیز ارتباط مستقیم با قدرت افراد در داستان دارد؛ یکی از مهم‌ترین موضوعات اجتماعی این داستان دیدگاهی است که نسبت به زن وجود دارد و پیشتر مفصل بدان اشاره شد؛ آمریتی در کلام زنان نیست الا در مورد دلاله که او نیز با رعایت تمام جوانب، نقش پیونددهنده بدیع به معشوقش پریزاد را ایفا می‌کند و بدین سبب گاهی قدرت بیشتری احساس می‌کند. این در حالی است که مردان قدرتمند داستان همواره در بیان خواسته‌هایشان صراحت بیان دارند.

بر اساس دستاوردهای این پژوهش روشن می‌شود که جربادقانی به عنوان آفریننده این داستان توجه بسیاری به مولفه قدرت داشته است و آگاهانه معیارهای متناسب با آن را در آفرینش شخصیت‌های داستان رعایت کرده است.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

- ۱- آقا گل زاده، فردوس. (۱۳۹۰). *تحلیل گفتمان انتقادی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- ۲- ابوالقاسم فردوسی. (۱۳۸۷). *نامه باستان*. به کوشش میر جلال الدین کزازی. تهران: سمت
- ۳- امینی شلمزاری، زهرا؛ نصر اصفهانی، محمدرضا و روضاتیان، سیده مریم. (۱۴۰۲). «تحلیل گفتمان انتقادی قدرت در خسرو و شیرین نظامی». *فصلنامه متن پژوهی ادبی*. دوره ۲۷، ش. ۹۶-صص ۱۷۳-۲۰۱.
- ۴- *بدیع‌الزمان نامه*. (۱۳۸۶). تصحیح حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو. تهران: چشمه
- ۵- جربادقانی، محمد مهدی. (ق ۱۱). *بہجت افزا*. تهران، موزه و کابخانه ملی ملک. ش ثبت ۲۹۰۳.

- ۶- جعفریان، رسول. (۱۳۷۸). *قصه خوانان در تاریخ اسلام و ایران*. تهران: آگه.
- ۷- جهانگیری، جهانگیو بندرریگی زاده، علی. (۱۳۹۲). «زبان، قدرت و ایدئولوژی در رویکرد انتقادی نورمن فرکلاف به تحلیل گفتمان». *پژوهش سیاست نظری*. (۱۴) صص ۵۷-۸۲.
- ۸- خراوه دارلو، محمدعلی و جلاله‌وند الکامی، مجید. (۱۳۹۲). «تحلیل انتقادی گفتمان قدرت در دو فصل از سیاست نامه خواجه نظام الملک توسی». *سیاست جهانی*. دوره ۲. شماره ۳. صص ۸۹-۱۰۸.
- ۹- دشتی، سید محمد. (۱۳۷۸). «قصه‌های عامیانه در عصر صفوی». *ادبیات داستانی*. ش ۲. صص ۱۰-۱۷.
- ۱۰- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۹). *یکصد منظومه عاشقانه فارسی*. تهران: چشمه.
- ۱۱- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۹۴). *زبان و ادبیات عامه*. تهران: سمت.
- ۱۲- سلطانی، سید علی اصغر. (۱۳۸۴). *قدرت، گفتمان و زبان*. تهران: نی.
- ۱۳- علی حوری، محبوبه. (۱۴۰۰). «بنیادهای فرهنگ عامیانه در منظومه بدیع الزمان نامه». *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*. سال ۱۸. شماره ۷۴. صص ۹۷-۱۲۳.
- ۱۴- فرکلاف، نورمن. (۱۳۷۹). *تحلیل گفتمان انتقادی*. مترجمان فاطمه شایسته پیران و دیگران. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- ۱۵- کیوانی، مهدی. (۱۳۹۲). *پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی*. ترجمه یزدان فرخی؛ تهران: امیر کبیر.
- ۱۶- محجوب، محمد جعفر. (۱۳۹۳). *ادبیات عامیانه ایران*. به کوشش حسن ذوالفقاری. تهران: نشر چشمه.
- ۱۷- منصور، زهرا و دیگران. (۱۳۹۸). «تحلیل واژگان مرتبط با اجتماعات در خمسه نظامی با رویکرد تحلیل گفتمان فرکلاف». *متن پژوهی ادبی*. س ۲۳. ش ۸۰. صص ۶۰-۳۳.
- ۱۸- نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۵). *بینامتنیت: از ساختارگرایی تا پساپدیدرئیسیم*. تهران: سخن.
- ۱۹- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۸۸). *اقبالنامه*. تصحیح قادر فاضلی، تهران: انتشارات بین المللی هدی.

ب. منابع لاتین

- 1- Fairclough, N. (1989). *Language and power*. publish in the united states of America: by longman Inc. New York.
- 2- Fairclough, N. (2003). *Analysing Discours*. New york. London: Routledge.
- 3- vanDijk, T.A. (2008). *Discourse and power contributions to Critical discourse studies*. Houndmills: palgrave

- 4- Wodak,R.(2001). "What CDA is about-a summerary of its history important Concepts and its Development".In R.Wodak and M.Mayer.*Metod of critical Discourse Analysis* .London:sage.pp:1-13.

